

Az emigrációban

A Szekfűről szóló gazdag és színes *memoáriródalom* kialakulása időben először – érthető okokból – nem idehaza, hanem az emigrációban élő magyar értelmiség körében volt jellemzőbb. Többnyire ezek is kéziratban maradtak, s csak később váltak publikussá, itthon viszont voltak idők, amikor a Szekfű Gyulával való személyes rokonszenvezés, a korábbi kapcsolatok nyilvánosságra hozása nem számított dicséretes cselekedetnek.

76 Monostori Imre

SZEKFŰ GYULA ALAKJA A KORTÁRSÁK VISSZAEMLÉKEZÉ- SEIBEN

(Egyébként mind a mai napig – a jogörökösök döntése miatt – zárt anyag Mályusz Elemérnek, a nagy kortárs történésznek kéziratosa, amelyben élesen bírálja Szekfű szellemi teljesítményeit és emberi megnyilvánulásait.)

A pozsonyi születésű (1910–1987) mára csaknem elfelejtett Gogolák Lajos – 1957 elején távozott Ausztriába – igen fiatalon, 19 éves joghallgatóként került közel Szekfű köréhez, majd igyekvő tanársegéde lett az egyetemen (nem függetlenül a miniszterelnökségi államtitkár nagybátyja pozíciójától), továbbá a *Magyar Szemle* és a *Magyar Nemzet* állandó, liberális és antináci szellemű munkatársa volt, a bankettek és Kornfeld Móric báró Lendvay utcai palotájának rendszeres vendége. Maig kiadatlan – az olvasók számára csak részleteiben ismert – memoárjában a korszak magyar politikai és értelmiségi elitje hétköznapi világának példátlanul gazdag panorámáját adja.¹ Gunyoros, de többnyire szellemes, csipkelődő, a kívülről látogatás keltő emlékezéseiben sok jellemző apróságot (esetleg lényeges, jellemábrázoló epizódot) elmond Szekfűről, akivel – mint mondtuk – rendszeres kapcsolatban állott. „Szekfű igen-igen óvatos és opportunist” ember volt, akit Bethlen miniszterelnök és Kornfeld (Weiss Manfréd egyik veje) szemelt ki a *Magyar Szemle* élére. (A *Magyar Szemle* „eltartói mind a konvertált, nagyburzoá, zsidó kapitalista osztályból kerültek ki”).² Zord és barátságatlan arcára csak néha futott fel az erőltetett mosoly. Egy *Magyar Szemle*-vacsorán (1929-ben a Hungáriában) „bávatagon ácsorgott”, majd „mongol faji jegyekkel vegyített, teknősbékaszerű, okos és komoly feje mintha már előre feszült volna a bejárat felé [...]”.³ Az efféle fogadásokon idegen volt tőle „az úriemberek határozottjárása, s csak lágyan tipegni tudott”.⁴ Egy Lendvay utcai fogadáson Szekfű meg volt hatódva, „egész este zavartan és gátlásosan mosolygott, és semmi lényegeset nem válaszolt a báró nyilván alapvető

történet- és társadalompolitikai fejtegetéseire [...]”.⁵ Szekfűt mindvégig jellemezte a zárkózottság, sőt a félnétség, félszegség. Igyekezett nem kiadni, amit gondol. Gogolák arról is tudósít, hogy a különböző értelmiségi összejöveteleken mily nemtelen módon tréfálkoztak s kacagtak Klebelsberg kárára, s hogy ebben a csúnya játékban az a Szekfű is részt vett, aki éppen neki köszönhette itthoni karrierjét. 77

A Lendvay utcai palotában alakult ki a jó viszony Szekfű és a nagy múltú családból jött Szegedy-Maszák Aladár (1903–1988) között (aki 1945-ben Kornfeld báró Hanna lányát vette feleségül). Szegedy-Maszák mindvégig külügyminisztériumi vezető munkatárs, diplomata volt, 1947-ben viszont lemondott washingtoni követi állásáról, és ugyanott le is telepedett. Mindvégig Szekfű elkötelezett híve: mint nagy szellemi tekintélyre figyelt rá. Úgy látja, Szekfűt mélységes pesszimizmus jellemezte, racionális nemzeti önkritikát követelt, s ezt gyakorolta maga is. A rend és a társadalmi evolúció híve volt. „*A Három nemzedék* 1920-ban az új Széchenyi-kultusz elindítása mellett a liberalizmus és a kiegyezési korszak bírálataival az ellenforradalom szellemi fegyvertárának egyik fontos alkotóeleme lett. *Pedig nem ez volt az elsőrendű célja, hanem a nemzeti önkritika, a közelebbi múlt bizonyos mértékű átértékelése.*” (Fontos kérdésben foglal állást itt Szegedy-Maszák: ma már egyre tisztábban látszik, hogy e művében Szekfű nem általában és összességében fordult szembe a liberalizmussal – melyik, milyen típusú és tartalmú liberalizmussal a számos áramlata közül? kérdezhetjük, hiszen egy sor válfaja létezett –, hanem az eltorzult, eredeti értékeitől megfosztott, kiüresedett, eltorzított és csak a nevében „liberalizmust” utasította el mint meggyőződéses katolikus értelmiségi.) Sértődött, ingerlékeny és érzékeny ember volt, s nyomott hangulatát „állandóan szította a felesége, Tónika, zsidó eredetű, bécsi születésű asszony, aki nem szeretett Magyarországon élni, és állandóan az volt az érzése, hogy megalázzák”. Szekfű „nagyon tudott haragudni, sőt gyűlölni is.” A „legsúlyosabb bűnnek a butaságot tartotta, a legszigorúbb ítélete az emberekéről így kezdődött: ‘Olyan buta...’ Ugyanakkor minden „történetpolitikai” megnyilvánulása a nemzet érdekeit kívánta szolgálni, s elkötelezetten segítette a rendszer bírálóinak védelmét, sőt kiszabadítását. Szegedy-Maszák tudomása szerint Szekfű Isztambulon keresztül Angliába (az oxfordi egyetemre) akart emigrálni, kiutazása azonban adminisztrációs okok és gáncsoskodás miatt nem realizálódott. A memoáíró szerint Szekfű a 20. század első fele magyar szellemi életének az egyik legnagyobb alakja volt, ám 1945 után illúziókat táplált Rákosi rendszerével kapcsolatban.⁶

Thienemann Tivadar (1890–1985) jeles alakja volt a múlt századi magyar szellemi életnek, s ezen belül a jelentős újdonságot hordozó

szellemtörténeti iskola képviselőinek. Akadémikus, Pécsen majd Budapesten egyetemi tanár, a német nyelv és irodalom professzora, a Minerva Társaság és folyóirat (könyvkiadó) megalapítója és működtetője. 1947-ben emigrált,

78 Bostonban telepedett le. Még Szekfű hosszú bécsi tartózkodása idején ismerkedtek össze, ahol – Thienemann szerint – Szekfű bécsi német íróvá fejlődött. Ennek az írói iskolának életérzésbeli sajátja a dekadencia iránti fogékonyság, a pesszimizmus, melynek végső forrása Schopenhauer filozófiája. Erre épült a *Három nemzedék*, ez a klasszikus *hanyatlástörténet*. Thienemann legérdekesebb fölvetése a következő. Szekfű, Bécsből hazatérte után az Eötvös Collegium ideológiáját tette magáévá, amit Thienemann – teljesen tévesen – a következőképpen kommentál. „Ennek az ideológiának alapítói, úgy látom, Szabó Dezső, Kodály Zoltán, Horváth János [...], Szekfű évtársai voltak. A magyar falu, a magyar paraszt, a 'népi' volt számukra az ideál [...] Ez a nép–faj hangsúlyozása sok minden következménnyel járt. Szembeállította a várost a faluval, a magyarságot a Nyugattal, a magyart az 'idegenekkel' szemben, melegágya volt az egész 'fajvédő' gondolkodásnak [...]” Thienemann igen rosszalja Szekfű balra tolódását, s mélyen elítéli a kommunistákkal való lepaktálását.⁷

Szekfű legderebb és a legreálisabban gondolkodó hívei közé tartozott a jeles szociográfus, közíró, majd diplomata Szabó Zoltán (1912–1984), aki 1949-ben Párizsban szakított a hazai kommunista rezsimmel. A harmincas években a fiatal értelmiség (a „húszévesek”, miként Szekfű szerette mondani) egyik csoportja (még a népiek közül is) a Szekfű-féle reformpolitika köré csatlakozott, ők tehát teret kaptak a *Magyar Szemlé*ben. Szabó Zoltán újságcikkekben számos alkalommal népszerűsítette Szekfű aktuális szellemi és közéleti megnyilvánulásait, s az emigrációban is többször beszélt mesteréről. Halálhírének hallatán hosszabb nekrológot írt, ez az egyik legszebb és legtartalmasabb méltatás erről a különös emberről és munkásságáról.⁸ Csendes beszédű, „csöppet ironikus, száraz humorú ember volt. Fiatalabbakkal szemben valamilyen határtalan, mondhatni túlzó udvariasság jellemezte”. A cikkeik közlése előtt a legapróbb szerkesztői változtatáshoz is engedélyt kért. „Nemcsak modora, hanem külseje is meglepő volt. Kerek és sajátosan asszimmetriás arcát az átlagosnál sötétebb bőr borította. A ferde vágású szempár a villogó cvikker mögött határozottan mongolos vonású volt. [...] A szemgolyó szürkés-kék volt, a tekintet éles, de nem annyira szigorú, mint inkább gyanakvó! Ez a tekintet olyan emberre vallott, aki megpróbálta és meg is szenvedte az üldöztetést és a vádaskodás türelmes elviselését.”⁹ Történeti munkáiban az illúziók nélküli nemzeti szempontot érvényesítette, a Nyugathoz kötődést szorgalmazta. Nemcsak hogy nem az akkori politikai és társadalmi rendszer támasza, ideológiai oszlopa volt ő, hanem ellenkezőleg: éppen ennek a rendszernek a lebontását szorgalmazta. (Innen a különös

rokonszenv Szekfű és a népi írók köréhez is tartozó ifjú értelmiségiek között.) Nagy realista volt, a múltból helyesen következtetett a jövőre. A háború utolsó éveiben – katolikus hitét leszámítva – „már felégette önmagában mindazt, amiben hitt volt azelőtt [...] Egyszer mégis megkérdeztem Szekfűt, hogy mi a véleménye erről a világról, amelyben élünk? 79 'Zápolya-kor' mondotta a történész komoran, 1945-ben.” Mégis elfogadta a magyar követi beosztást Moszkvába. Oda ment önként, ahova „barátját és támogatóját, Bethlen Istvánt fogolynak vitték”.¹⁰ Ezért a döntéséért nagy belső meghasonlással kellett fizetnie.

Kovács Imre (1913–1980) is elmesél egy, a Szovjettel kapcsolatos érdekes és jellemző jelenetet 1946 karácsonyáról, amikor is törökölypálinkával bevezetett és dörgicsei rizlinggel kísért pörköltvacsora közben (feleségével együtt voltak vendégségben Kovács lakásán) sem sikerült kihúznia a lehallgatástól szorongó moszkvai követből semmi érdemleges információt. Végül – írja Kovács – a búcsúzkodás közben „közel hajolt hozzám, és halkán mondotta: – Kérlek, ez egy új török hódoltság... – Addig is tart? – Addig tart, ameddig a Szovjetunió tart!”¹¹ (Kovácsnak viszont az emigráció jutott: 1947-ben távozott az országból Svájcba, s végül New Yorkban telepedett le.) Kovács Imre közgazdász egyetemista, majd a népi mozgalom egyik vezéralakja, író, politikus igen közel állott Szekfűhöz, alighanem második apját is kereste (árvaházban nőtt fel), érezte benne.¹² Már 22 évesen – éles szociográfiai tanulmánnyal – szerepelt a *Magyar Szemlében*, s Szekfű mindvégig (a *Magyar Szemlén* kívül is) kiállt a radikalizmusa miatt többször súlyos bajba került ifjú barátja, tisztelője mellett. Kovács úgy tekintett Szekfűre, mint aki a magyar történetírásban a *magyar nép felfedezőjévé* vált, támogatta a falukutató mozgalmat, s mint aki nagyszabású reformkoncepciót hirdetett. Egy interjúban jegyezte meg vele kapcsolatban (amit korábban már bővebben és szakszerűbben kifejtett) a következőket. „Szekfűről hadd mondjam el, hiába mondják, hogy aulikus volt, bármennyire vádolják azzal, hogy habsburgiánus volt, és biztos tudod, hárman voltak jó barátok, Kodály, Szabó Dezső és ő, sok bort megittak kis budai kocsmákban. Szekfű, ahogy ismered őt, látod a történetírásán, tulajdonképpen ő fedezte fel a népet a történelemben.”¹³ Szociálisan is érzékeny ember volt: Kovács Imre elmeséli, hogy az egyik nyáron pár hónapra magához fogadott három nehéz sorsú gyereket, akiket ő utaztatott fel Gyomárról Szekfű rózsadombi villájába. Arról is beszámol Kovács, hogy annak idején együtt mentek el Szekfűvel Keresztes-Fischer belügyminiszterhez lefogott kommunisták kiszabadítása érdekében.¹⁴ (Mint tudjuk, Szekfű 1937-ben Kovács sajtóperében – *A néma forradalom* című nevezetes szociográfia miatt – nyilvánosan és határozottan kiállt mellette (*Magam és mások ügyében*), s a

háborús években kétszer hozatta ki a hazaárulás gyanúja miatt ellene indított vizsgálati fogságból.)

És akik itthon maradtak

80 Bisztray Gyula (1903–1978) – a „harcincévesek” körébe tartozott – irodalomtörténész, kritikus, az Egyetemi Könyvtár munkatársa, a *Magyar Szemle* színházi rovatának évtizedig volt vezetője, utóbb kultuszminisztériumi tisztviselő, végül egyetemi tanár. A húszas években könyvtárosként, majd 1935-ben, a Magyar Szemle Társaság főttkaraként került Szekfű közelébe; érdeklődő filológusként több, a mesterrel kapcsolatos újságcikk-gyűjteményt állított össze. E mellett számos jegyzetet, följegyzést készített róla, anekdota könyveibe is bele-beleszerkesztette.¹⁵ Az Egyetemi Könyvtárban sokszor találkozott a kutatni oda rendszeresen bejáró Szekfűvel, akiről számos anekdotát és hiteles jelenetet örökített meg. „Egyetlen ismerősöm sem volt még az életben, aki annyira kettéosztotta volna az embereket: tekintélyekre és jelentéktelenekre, mint Szekfű Gyula. Baráti körének majd minden tagja tekintély volt, akinek ítéletét ‘száz százalékosan’ elfogadta.” (Kodály Zoltán, Gombocz Zoltán, Horváth János, Gerevich Tibor.) Ugyanakkor Horthy Miklós kormányzó szűklátókörűségét, érzéketlenségét, a kultúra iránti közönyét hal-kan bírálta. Állítólag nem haragudott meg egykori Eötvös-kollégiumi társára, Szabó Dezsőre az 1937-ben ellene írt kegyetlen (és igazságtalan) pamfletje miatt, mosolyogva olvasta, sőt előfizetett a *Ludas Máttyás Füzetekre*, Szabó ominózus, egyszemélyes magánfolyóiratára (s az előfizetési csekken humorosan üzent vissza Szabónak). Holott „zárkózott, bizalmatlan és sértődékenyen kényes önérzetű ember volt”. Szekfű egy alkalommal (a zsidótörvények idején) Bisztray elé tárta szülei és nagyszülei anyakönyvi kivonatát: bizonyítván, hogy ő nem zsidó származású. Sőt még a neve is eredeti, nem magyarosított (ezzel is támadták annak idején, sőt Szabó Dezső nyilvánosan fölvetette Szekfű sváb származását). Még panaszkodott is tréfásan Bisztraynak a szép magyar neve miatt: teheneknek, ökröknek van ilyen nevük – jegyezte meg.¹⁶

Boldizsár Iván (1912–1988) szintén a „húszévesek” számát gyarapította Szekfű távolabbi környezetében. Falukutatóként indult, a „Szolgálat és Írás” könyvsorozat szerkesztője, a *Magyar Szemle* munkatársa. Később, 1945 után az *Új Magyarország* szerkesztőjeként több Szekfű-cikket közölt. Többekhez hasonlóan ő is a Szekfű-centenárium (1983) ihletésére írta meg visszaemlékezéseit.¹⁷ Ő is elmondja, hogy Szekfű igen elismerően szólt a falukutató fiatalokról, s megnyitotta számukra a *Magyar Szemle* hasábjait: Kovács Imre, Szabó Zoltán, Ortutay Gyula, Tolnai Gábor, Boldizsár Iván mindvégig mesterrüknek tartották. Boldizsárt Szekfű segítette be a bölcsészkarra, a hallgatója is lett (bár a diplomáig nem jutott el). Az első beszélgetésükön (Szekfű szerkesztőségi szobájában) Boldizsárt is megragadja a mester ázsiai feje és –

ezzel szemben – nyugat-európai szemlélete, beszédmódja. Kopaszodó, golyó alakú feje volt, arccsontja mongolosan kiugró, szeme úgyszintén mongolosan vágott. Számára barátságosabb volt, mint amilyen a híre. Boldizsár is részt vett – Kováccsal, Szabóval és Kereszturyval együtt – a folyóirat egyik évi díszvacsoráján, s (bár Keresztury biztatására a kötelező szmokingot nem öltötték fel), százezer holdas mágnásokat mertek visszategezni... Boldizsár lelkesen méltatta a *Fiatal Magyarország* című lapban (1934. november), a *Három nemzedék* bővített kiadásának tartalmát, hitet téve Széchenyi és Szekfű reformtörekvései mellett. Lenyűgözte Szekfű éles kritikája az általa „neobarokk”-nak nevezett korabeli magyar politikai és társadalmi rendszerről. A földkérdésről – íme – „Szekfű ugyanazt írja, amit mi mondunk, és amit nála óvatosabban meg is írtunk”.

Ortutay Gyula (1910–1978) – ő is „húszévesek” nemzedékéből – a Szegedi Fiatlok Művészeti Kollégiuma (elsősorban néprajzos) tagjaként került Szekfű látókörébe, bár később nem tartozott szűkebb köréhez. Ortutay viszont sokáig ragaszkodott hozzá, ő közli például 1943-ban Szekfű második („rendes tag”) akadémiai székfoglaló előadásának tanulmányváltozatát a *Magyarságtudomány* című folyóiratában. (A német megszállás napjától 1953 novemberéig ellenben nincsen a naplójában egy szó sem róla, pedig bőven lett volna mit följegyeznie.) Egy bejegyzését idézzük még 1939. szeptember 24-ről. „Végtelenül gyűlöli ezt a német rendszert, e tekintetben van olyan kuruc, mint akármelyikünk. Az angoloknak drukkol, s nekünk nem jósol semmi jót a német és orosz malomkövek között ezzel a halálosan buta s öngyilkos középosztállyal. Annyi sok s igen különböző értékű tanítómesterem között máig ő maradt a legmaradandóbb hatású s legszeretettebb mesterem: az ő magatartását s gondolkodását szeretem a legjobban, pedig látom én is egy-egy hibáját, elfogultságát. Az egyik legnagyobb magyar gondolkodó s nevelő, mióta van magyar gondolat s magyar nemzeti, történeti tudat.”¹⁸

Bóka László, Mátrai László (Gáll István és mások) az *Apolló* című folyóirat körét jelentették a harmincas években: ők a modern közép-európai humanizmus hazai képviselőinek, élesztőinek tartották magukat. Szekfű-hívók, vele rokonszenvezők voltak, maradtak, – már ameddig kinek-kinek a professzorság, a változó politikai kurzus vagy más lelkesedést mérsékelő tényező engedte. Bóka László (1910–1964) író, irodalomtörténész, könyvtáros, államtitkár, egyetemi tanár úgy látta a hatvanas években, hogy Szekfű a „*Valahol utat veszítettünk*” cikksorozattal jóvá tette a *Három nemzedék*et. Halála után nagy képességének értékei csak nőttek, miközben személyiségének ellentmondásai is láthatóbban rajzolódtak ki. A legcinikusabb és a legszomorúbb emberként jelenik meg előtte. „Elképesztően rosszmájú volt”, ám

„Horváth Jánost, Kodály Zoltánt, Eckhardt Sándort, Pais Dezsőt, Károlyi Árpádot csak tisztelettel emlegette.” Tanítványai – a szó nemesebb értelmében – nem voltak. Egyszer azt mondta: „legodaadóbban Németh László tanulmányozta a módszeremet, de neki se kellett. Az a legszomorúbb, hogy

82 szélesebb körű hatást publicisztikus jellegű munkáim tettek, s az is merő félreértés. A magyar liberalizmus bírálataiból azt a tanulságot vonták le, hogy 'Heil Hitler!'”¹⁹ (Ha tényleg így hangzott el ez a kijelentés, akkor Szekfű – a metaforikus túlzás ellenére – nagyon jól látta saját liberalizmus bírálatainak következményeit. Ám itt sem tudunk meg arról többet, vajon mennyire észlelte saját történelmi eljárásának hibáit – nevezetesen: a „valódi”, az eredeti tartalmú liberalizmus és annak sokszorosan torzított változatainak meg nem különböztetését – ebben a kritikai folyamatban.)

Mátrai László (1909–1983) filozófiatörténész, könyvtáros, egyetemi tanár, egy időben a „Napkelet Füzetek” könyvsorozat szerkesztője, több helyen forgott Szekfű közelében, ehhez képest kevés új vagy érdemleges részlettel szolgál emlékezésében a mesterről.²⁰ Mindenestre felidéz egy rövid utcai párbeszédet 1945 márciusából. Mi lesz a haza sorsa? – kérdezte Mátrai. „Szekfű halkán, mint mindig, kissé motyogva, de teljesen őszintén mondta: 'meggyőződésem, s ezt mondd meg a többi fiatalnak is, hogy az országnak egyetlen útja lehet a jövő felé: a Szovjetunióval való őszinte, becsületes, fenntartás nélküli barátság.'” (Igen – tudjuk – ez is Szekfű volt. Realista avagy behódoló? –, ez most itt nem lehet vitatéma.)

Keresztury Dezsőre (1904–1996) nagy hatással volt Szekfű Gyula munkássága. A német kultúra elkötelezettje, a berlini egyetem magyar lektora, az itteni Magyar Intézet könyvtárosa, majd az Eötvös-kollegium tanára, a *Pester Lloyd* egyik szerkesztője, s természetesen a *Magyar Szemle* szerzője volt. Leginkább az ragadta meg Szekfűben, hogy mindig a téma teljességében és összefüggéseiben gondolkodott, nem volt szakbarbár. Keresztury megfigyelte azt is, hogy az általában megszokott saját írói stílusát hagyta befolyásolni az éppen a témáját képező korra jellemző stílusjegyekkel. (Barokk, reformkor stb.) „Oly alakja volt [...] a két háború közti magyar szellemi életnek, akit nem lehetett megkerülni, ha valaki a szellemi életben valamelyest el akart igazodni, másrészt minden pletyka ellenére végül inkább magasodott, mint süllyedt. Szóval, amit rászórtak, végül talapzatul állt össze, ha az ember az egészet áttekintette.” Igen fontos a következő mondat is, nem először halljuk, sőt egyre elfogadhatóbban. „Én mindvégig, minden pálfordulásnak nevezett fordulataiban is egységesnek, logikusnak, következetesnek érzem az ő tudósi, publicista magyar közéleti pályáját. Egészen addig, míg igen nagy lelkiismereti válságok után kötelességből elvállalta, hogy a Magyar Népköztársaság első moszkvai nagykövete lesz.”²¹ Keresztury nem csak *A száműzött Rákóczi*t becsüli, de a nagy – szerinte – publicisztikai műveit is:

a *Három nemzedék* kibővített változatát, és a *Forradalom utánt* is nagy műnek tartja, mondván: ezekben a műveiben a kor magyar értelmisége jó részének a lelkiállapota, gondolkodási módja van jelen, s a jó, a vérbő közírásnak éppen ez a feladata.²²

83

Székfű Gyula legkedvesebb tanítványai közül – a „húszévesek” nemzedékéből – Kosáry Domokos (1913–2007) futotta be a legnagyobb szakmai és közéleti karriert. Egészen fiatalon írta meg doktori disszertációként a Görgey-kérdést, néhány év múlva – ugyancsak Székfűék jóvoltából – lehetőséget kapott egy angol nyelvű magyar történet megírására. (Ez 1941-ben jelent meg az Egyesült Államokban.) Tudományos ösztöndíjakkal hosszabb periódusokat töltött Franciaországban, Angliában és az Egyesült Államokban. 1937-ben Székfű volt az esküvői tanúja.²³ Felfogása a magyar és az európai történelemtől mindvégig sok ponton hasonlít a Székfű Gyula által is vallott történelmi gondolkodáshoz. Jóllehet az ötvenes évek második felében szakmailag is megingott néhányszor, de az 1956 miatti börtönbüntetése után óvatosan bár, de érezhetően újra vállalta Székfűnek a már nem csak pejoratívnak számító *polgári* történetész szemléletét (szemben az elavult és káros nemesi-konzervatív irányzatokkal). A nyolcvanas évek elején (a Székfű-centenárium előestéjén) elindítja a Székfű szakmai rehabilitációját is célzó szellemi törekvéseit, akcióit. Ennek egyik példája a *Történészek és irányzatok: emlékezés* című esszéje a Magyar Tudományos Akadémia folyóiratában.²⁴ Itt kimondja többek között, hogy a *Három nemzedék* nem pusztán „ellenforradalmi” szellemi teljesítmény, hanem „mondanivalójába ismét beleszötte a köznemesi politika, a nemesség ’nemzeti’ hibái, a közjogi ellenzékiesség, a hangoskodva türelmetlen nemzetiségi politika bírálatát”. Vagyis: ily módon, e szempont alapján is lehet értékelni ezt a hatalmas esszét. A könyv bővített változatából (1934-ben) – folytatja Kosáry – kimaradt a forradalmakra reagáló előszó, a bővítmény pedig az első megjelenés óta eltelt politikai időszak átfogó bírálat. A *Magyar történet* című több kötetes Székfű-munka egészében is egységesebb, sokoldalúbb, színesebb és valóságban gazdagabb, mint bármelyik hasonló magyar történelmi szintézis. Székfű utálta Hitlert és a nemzeti szocializmust. „Közeli tanítványai közé tartoztam, ami eleinte nem is volt könnyű dolog. Nehezen nyílt meg, és visszahúzódónak, néha majdnem félszegnek tűnt az emberek között. Ma is szinte látom, amint magas termetét kissé előre hajtva, bajusza alatt szomorúan ironikus mosollyal, teljes pesszimizmussal figyelő szemüvegén át a riasztó jelent; a középkorban szerinte több értelmes ember élt. Nem volt sem született pedagógus, sem jó előadó. De a források, adatok, szép szavak mögött a realitásokat, az összefüggéseket, az emberi tulajdonságokat is lenyűgöző,

Uj Forrás 2016/10 – Monostori Imre: Székfű Gyula alakja a kortársak visszaemlékezéseiben

szinte könyörtelen biztonsággal tárta fel, foglalta képbe. E talán legemlékezetesebb leckét tanulmányaim során tőle kaptam. Naplójegyzeteim szerint négy szemközt gyakran fejtegette, hogy Magyarország helyzete reménytelen, a külső és belső erők szorításában elkerülhetetlenül össze fog omlani, és hogy a középosztály végképp 'elvesztette nemzeti látását'. Egy alkalommal, utolsó lehetőségként a forradalom gondolatát is hajlandó lett volna elfogadni. Végig élesen elítélte azonban – az egykorú szakmai világhoz hasonlóan – 1918/19-et, ekkoriban írt kétkötetes, kiadatlanul maradt, rövidebb magyar történetének záró fejezeteiben is, amelyeket 1939-ben adott kezembe. Végig vallásos katolikus maradt, és voltak megjegyzései, amelyek után, midőn eszébe jutott, hogy én protestáns vagyok, megszólalt: 'már bocsáss meg'.²⁵

Kosáry később is vissza-visszatért Szekfű jelentőségének és személyiségének előtérbe hozásához. Mondhatnánk: napirenden tartotta a témát. 1931-től, az egyetemre kerülésétől Szekfű-tanítvány volt, hamarosan a *Magyar Szemle* szerzőinek elsőrangú garnitúráját színesítette. „Szekfű a szolid hangot és a professzionizmust követelte meg nagyon keményen. Száműzni akarta a fölösleges érzelmeket és indulatokat, és mindenben valamifajta mérték állt a szeme előtt, amikor a lapot szerkesztette.”²⁶ A harmincas évek végétől súlyosnak mondhatóan beteg: „érrendszeri betegségek voltak ezek, tromبózis a lábában, a szeme bevérzett”. 1944-ben bujkálnia kellett, vidéken és Budán is. „Nálunk a sashegyi villában rejtettük el őt feleségével együtt. Odaadtam neki az apám – aki akkor már nem élt – iratait, az anyám viszont élt még, és nagyon közismert volt, így Szekfűnét az ő igazolványaival nem lehetett igazolni. A húgom férjhez ment egy aradi fiúhoz, akinek az anyja szász származású és nevű erdélyi bárónő volt, elkértem az iratait. Ezeket kapta meg Szekfű felesége. Az alkalmazottak is azt hitték, hogy Szekfű az apám, Szekfűné pedig a bárónő. 1944 novemberében a ház mesterné azt mondta: doktor úr, nagy baj van, a bárónő állandóan bejár a papa szobájába, tessék vigyázni!”

Egy másik interjúban Szekfű szellemi erejét és hatását elemzi és méltatja Kosáry. Szerinte mestere nem váltogatta nézeteit, hanem az alakuló történelmi és politikai helyzetnek megfelelően alakította ki álláspontját. Például mindig is a nemzeti liberális Szalay Lászlót tekintette gondolkodói példaképének, s a centralistákat a demokratikus népképviselőt zászlóvivőinek. Kosáry itteni véleményének legfontosabb, új szempontot megfogalmazó része – amellyel új megvilágításba helyezi a hosszú évtizedekig a *Három nemzedék*re égetett fő ideológiai–politikai szerepet – a következő. „Azt szokták mondani, hogy 1919 után a *Három nemzedék*ben megalkotta az ellenforradalmi rendszer ideológiáját. Akik ezt állítják, nincsenek tisztában azzal, hogy az ellenforradalom ideológiáját nem a *Három nemzedék* fogalmazta meg, és

sokkal jobban állt volna ez az ország 1920–22 körül, ha az akkori berendezkedés Szekfű elgondolásait vette volna alapul, és nem azt, amelyet jobbára olyanok fogalmaztak, akik nem tudtak Szekfű színvonalán gondolkodni. A *Három nemzedéket* tehát inkább kicsit a *motorféknek* tekintem, egy olyan elgondolásnak, amely a humanizáltabb, emberségesebb konstrukció felé közelített volna [az] akkori viszonyok között.”²⁷ (Lássuk be: Kosárynak ez a meglátása teljesen idegen a már több évtizedes szakszerű Szekfű-kutatások véleményei, eredményei között, ám egyáltalán nem kizárt, hogy ő fogalmazta meg tényszerű, racionális – és nem kényelmesen elméletieskedő – módon a valóságos összefüggéseket, illetve össze nem függéseket.) Szekfű Hitler-ellenessége ugyancsak belső logika szerint s nem fordulatként (ld. korábban: „diszkontinuitás”) alakult ki. Végül – jegyzi meg Kosáry – sem a sokat dicsért „*Valahol utat veszítettünk*”, sem a – sokat vitatott – *Forradalom után* nem tartalmazta, hogy mi lesz Magyarországon 1949-től. E munkák keletkezési dátumai ugyanis: 1943/44, illetve 1947. Röviden: Szekfű igen élénken reagált a történelem és a politika változásaira, de ehhez nem kellett korábbi nézeteit megtagadnia, sem revideálnia, s különösen nem kellett – úgymond – köpönyeget fordítania.

Kosáry hat évvel fiatalabb kollégája, a háború után rugalmasabban alkalmazkodó, ám Szekfűt igazában meg nem tagadó Pamlényi Ervin (1919–1984) a Szekfű-centenáriumra írott egyik emlékezésében egyetemista éveinek élményeiből idéz fel néhányat.²⁸ Elmondja, hogy a Múzeum körüli épületben Szekfű fő kollégiumában a magyar történet egy-egy nagyobb korszakát adta elő, egy másik típusú előadássorozata folyamán a nyári szünidei kutatásaiból adott előzetest, szemináriumain pedig általában forráselemzéseket, erről szóló vitákat folytattak. „Szekfű nem volt éppen kitűnő előadó, kissé monoton hangon olvasott apró betűs jegyzeteiből. [...] Leginkább abban különbözött sok más tanártól, hogy hallgatóival, mint *egyenrangú felnőttekkel* bánt, soha nem érezte senkivel szellemi fölényét, különösen udvarias volt a szegényebb, vidéki fiúkkal és a lányokkal; bíráló megjegyzéseiben is, amelyekkel leginkább a hanyagabb, a felületesebben készülő diákokat illette, végtelenül tapintatos volt, mélyen tisztelve mindenkinek emberi méltóságát.”

Németh László,²⁹ Szabó Dezső és Bajcsy Zsilinszky Endre mellett a két világháború közötti időben Szekfű legszívósabb (ha nem is mindig következetes) ellenfele Féja Géza (1900–1978) volt. Visszaemlékezésének is stílusos (vagy hangzatos?) címet adott: *Csaták Szekfű Gyulával*.³⁰ Féja mint ellenzéki újságíró kívülről figyelte Szekfű ténykedését, s mint kurucosan elkötelezett Kossuth-hívó eleve ellenszenvet táplált vele szemben. Féja Géza a népi mozgalom radikális szárnyához tartozott, szóban forgó visszaemlékezésében is

ebből a pozícióból minősíti Szekfű gondolkodását, műveit, politikai céljait. Abból a feltételezésből indul ki, hogy Szekfű a *Három nemzedék*ben („amely az ellenforradalom bibliája”) „igényt jelentett be szellemi életünk irányítására”. Sajátos értelmezése szerint mivel a húszas évek végétől meg-
86 születő és a harmincas évek elejétől kibontakozó népi mozgalom mind erőteljesebbé vált, „Szekfű most már bennük szemlélte ‘a kígyó fejét’, és a népiség ellen szállott harcba”. E miatt jött létre még a húszas évek végén a (Bethlen–Kornfeld–Szekfű-féle) Magyar Szemle Társaság, amely ellensúlyként szerepelt a baloldali demokrata tömörülésekkel, például a Bartha Miklós Társasággal szemben. Féja emlékezésében felidézi saját újságcikkeit, amelyekben a *Magyar Szemle* egyes írásaival, illetőleg Szekfű megnyilvánulásai-
val, írásaival, műveivel vitázik. (Kétségkívül: keményen és nyersen.) Míg azonban – fejtegeti Féja – Németh László a *Válaszhoz* hívta Szekfűt szerzőnek (ez így történt valóban), addig ő a *Magyar Szemlé*ben nem látott mást, mint olyan fórumot, amelyen „a nagybirtokos réteg és a honi kapitalizmus találkozott, a Habsburg katolicizmus pedig áldását adta reájuk”. Féjának az 1939-ben megjelent *Dózsa György* és a *Kurucok* című, Szekfűnek elküldött könyvei közelebb hozták őket egymáshoz. Persze nem a könyvek tartalmával értett egyet Szekfű, hanem Féja gesztusa indítja meg, amelyre szépen reagált. Ettől kezdve leveleztek, legalábbis váltottak néhány levelet.³¹ „Tanúság, hogy megindult a Szekfű-dráma. [...] Szekfű megkezdte belső csatáját önmagával, és a küzdelem hevében váteszi pillantásokat vetett a jövőbe. Személyesen is találkozunk ebben az időben, és bevallom, kezdtem megszeretni. Távolról sem a régi magabiztos szempár nézett felém. Tekintetéből inkább aggodalom, szorongás, bizonyos tanácsstalanság párázott, fénye tompábbnak mutatkozott a réginél, mintha egyre sűrűbben folyamodnék kedvelt kábítószerének, a bornak segítségéhez. Távolról sem volt alkoholista, de szerette a bort, és egyre inkább szüksége volt vígaszára.”

Szekfű és a *Magyar Nemzet* együttműködése („népfrontos”) éveinek egyik fontos, sőt demonstratív epizódja a *Népszava* 1941-es karácsonyi számában megjelent *A szabadság fogalma* című cikke. Ennek a keletkezési történetét meséli el emlékirataiban a szociáldemokrata–kommunista Kállai Gyula (1910–1996)³² Az ő feladata volt – Szakasits Árpád főszerkesztő megbízásából –, hogy Szekfűt a szerepléshez megnyerje. Nem ment könnyen, Szekfű bizalmatlan volt, bár Joó Tibor (egyetemi magántanár), Szekfű fiatalabb kollégája közvetített köztük. Végre az egyetemi szobájában találkoztak. „Mintha kőből faragott szobor ülne előttem, nem pedig egy élő nagy tudós. Többdioptriás szemüvege a tekintetét darabokra tördelte. Divatos kefefrizurája s hegyes orra alól előreugró macskabajszának tüskés drótszállai mintha szúrtak volna. Szenvtelennek tűnő arca is zavart, hát még csökönyös hallgatása.” Végre megszólalt: „– De hát miféle marxistának néznek Önök engem?

Hogy kerülne az én cikkem az osztályharc alapján álló munkásság lapjába?” Most már elnéző és megbocsátó mosoly ült az arcán. „Nagy és gazdag lelki derűje pápaszeme vastag üvegén is átsugárzott.” Kállai jól érvelt, midőn azt hangoztatta, hogy nem egy marxista tudóst tisztelnek benne, hanem *A száműzött Rákóczi és a Három nemzedék* (!) szerzőjét. És nem az osztályharcról, hanem a faszizmus és a háború elleni összefogás kérdésében várnák a véleményét. Szekfű megenyhült, de azért ragaszkodott a hivatalos felkérő levélhez. S a *Népszava* felkérő levelére (nem a főszerkesztő, hanem a felelős szerkesztő, Millok Sándor írta alá) néhány nap elteltével a szóban forgó cikk elküldésével válaszolt.

Szekfű moszkvai életszakaszáról sok apróbb-nagyobb információt adott közre Radó György (1912–1994) jogász, író, bibliográfus, műfordító, aki 1945/46-ban fél évig a külügyminisztérium moszkvai követségi sajtóattaséja volt.³³ (Szekfű Gogolák Lajost szerette volna magával vinni, de állítólag a *Pánszlávizmus* című könyve miatt nehezteltek rá Moszkvában.) Radó részletesen leírja a nagykövetség épületét, a lakhatási viszonyokat, a követség életkörülményeit. Szekfű – követként is megmaradt civilnek – „követ úr”-nak szólíttatja magát, ám azt kéri, hogy felesége kapja meg a „kegyelmes asszony” titulust. De nem utasít, mindig csak kér: „– Mondd, megtennéd, hogy...” Magyarország helye és szerepe – ezt ma így kell mondani, oktatta őt Szekfű – már nem Nyugat védőbástyája Kelettel szemben, hanem a Keleté Nyugattal szemben. Szekfű felesége rossz kedvű, sokat izeg-mozog, gyakran mint háziasszony rendelkezik a követségen, vajmi kevés tekintettel a követség munkatársainak érzékenységre.

1946-ban a több hetes hivatalos szovjet meghívásnak eleget tevő Cserépfalvi Imre (1900–1991) a neves kiadó látogatta meg Szekfűt, akit az idők során ekkorra már megkedvelt. Cserépfalvi a harmincas évek második felében ismerte meg őt személyesen: jóban volt a *Korunk Szavát* szerkesztő Katona Jenővel, aki Szekfű szerkesztőtársa és „megafonja” is volt a lapnál. Váci utcai könyvesboltjában Cserépfalvi többször találkozott a vásárolni és nézelődni érkezett Szekfűvel, aki barátságosan elbeszélgetett vele. Máskor pedig óvta az élesedő politikai cenzúra következményeitől, tanácsokkal látta el, például arról, mit nem szabad kitenni a kirakatba. Közvetlenül a felszabadulás után fölkereste őt Szekfű (és felesége), s megállapodtak egy cikkgyűjtemény és a két világháború közötti magyar történelem megírásának tervében, illetve e művek kiadásában.³⁴ „A háború végén – írja másutt Cserépfalvi – igen kedves, mondhatnám baráti kapcsolat alakult ki köztünk. Azelőtt el nem tudtam volna képzelni, hogy ilyen ’ókonzervatív, germanofil’ professzorral én valami kapcsolatba kerülhetek, de a háború végén az ő kezdeményezésére összjöttünk.” Moszkvában

megerősítették a két leendő Szekfű-könyv kiadásának szándékát és menetrendjét. A „kiegészített cikkgyűjtemény” lett a *Forradalom után*, a másik könyvterv azonban nem realizálódott.³⁵

88 Szekfűnek ehhez már nem volt meg sem az egészsége, sem az ereje, sem a lelki ráhangoltsága. Ehhez sem volt már meg. Egyetlen nagyobb munkát írt még: az öreg Kossuthról 1952-ben, ez viszont méltó volt addigi életmű legjobb (és legszebb) darabjaihoz.

¹ Gogolák Lajos: *Romemlékek*. Közzéteszi Nóvé Béla: *Egy „paleofrivól” emlékiratai elé*. Gogolák Lajos tanúságtételei. Holmi, 2001/3 és 4. 286–310, 498–517.

² Uo. 293–294.

³ Uo. 299.

⁴ Uo. 306.

⁵ Uo. 513.

⁶ Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszánéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból*. II. köt. Vál. s. a. r. és jegyz. Csorba László. Utószó Szegedy-Maszák Mihály, Bp., 1996, Európa – História, 57–61., 230., 373. (Kiemelés tőlem M. I.)

⁷ Vö. Thienemann Tivadar emlékezései Szekfű Gyuláról és Hóman Bálintról. (Részletek) [Közread. Ujváry Gábor.] In *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Szerk. Paksa Rudolf, Bp., 2007, Argumentum – Eötvös Collegium, 69–76. Idézet: 74–75. Ld még Thienemann Tivadar: *Az utókor címére. Életrajzi feljegyzések*. Pécs, 2010, Pro Pannonia, 55–56.

⁸ A cikk először a müncheni Látóhatár 1956/1. számában (15–21.) jelent meg. Akkori címe: *Naplójegyzetek. (A historikus halálhíre emlékek elevenednek.) Az Ősök és társak* című kötetében (Bern, 1884, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 125–132.) *A historikus halálhíre. (Szekfű Gyuláról)* címmel adta közre.

⁹ Uo. 126–127.

¹⁰ Uo. 130–131.

¹¹ Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Toronto, 1979, Vörösváry Publishing, Bp., 1990². Katalizátor Iroda. 308. Vö. még Uő: *A Márciusi Front*. New Brunswick, 1980, Magyar Öregdiák Szövetség Bessenyei György Kör.

¹² Részletesebben ld Monostori Imre: *Kovács Imre, Szekfű Gyula és a Magyar Szemle*. Forrás, 2013/9, 110–119.

¹³ Huszár Tibor: *Beszélgetések*. Bp., 1983, Magvető, 80–81.

¹⁴ Uo. 81–85.

¹⁵ Vö. Bisztray Gyula: *Jókedvű magyar tudósok*. Bp., 1972, Gondolat, 266–278.

¹⁶ Bisztray Gyula: *Néhány személyes emlékem Szekfű Gyuláról*. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, G 635/65.

¹⁷ Boldizsár Iván: *(Nemzedékké válás.) Arcképvázlat Szekfű Gyuláról*. [1984] In B. I.: *A lebegők*. Bp., 1989, Magvető, 101–104. Ld még: *Szekfű Gyula könyve, Kerék Mihály cikkei*. I. m. 155–176. Idézet: 159.

¹⁸ Ortutay Gyula: *Napló. I. 1938–1954*. Szerk. jegyz. Markó László. Bp., 2009, Alexandra, 93–94. Ortutay később beszél a *Csillagban* megjelent Szekfű-nekrológja megírásai nehézségeiről: valójában „Gyula bácsi kettős alkotó” volt, nekrológjának befejezése pedig – így Ortutay – bizony hazugság. (I. m. II. köt. 72. A naplóbejegyzés dátuma: 1955. szept. 18.)

¹⁹ Bóka László: *Szekfű Gyula*. In B. L.: *Válogatott tanulmányok*. Bp., 1966, Magvető, 1054–1059. Idézetek: 1058.

²⁰ Mátrai László: *A Magyar Szemle és Szekfű Gyula*. In M. L.: *Műhelyeim története*. Bp., 1982, Szépirodalmi, 139–157. Idézet: 157.

²¹ *Ki volt hát Szekfű Gyula? Major Ottó interjúja Keresztury Dezsővel*. Valóság, 1984/11. 45–55. Idézetek: 47., 48.

- ²² Keresztury egy Szekfűről szóló (különböző helyeken, többnyire Szekfű-tanítványokkal a 70-es és 80-as években felvett) interjú-montázsban lazításképpen mesél Szekfű egyik berlini látogatásáról. Ő kalauzolta a német fővárosban, opera előadást is tervezve. Ám Szekfű az opera helyett olyan programot kért, amelyben megismerheti az esti, éjszakai Berlin különböző negyedeit, a piros lámpás házak működését és specialitásait is beleértve. (Vö. *Szekfű Gyula 1883–1955*. Videokazetta, majd – bővítve – DVD. Magyar Televízió. 1983. Forgatókönyv-író és kérdező Glatz Ferenc. Rendező Bártfai György és Hanák Gábor. Szereplők: Benda Kálmán, Bibó István, Ember Győző, Fügedi Erik, Keresztury Dezső, Kosáry Domokos, Pamlényi Ervin. A DVD-korong *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében* című tanulmánykötet [szerk. Ujváry Gábor. Bp., 2011. Ráció] melléklete. (Eredetileg: Bártfai György – Hanák Gábor – Glatz Ferenc: *Szekfű Gyula 1883–1955*. Bp., 1982, OSZK (Magyar Mozgóképkincs Megismertetésért Alapítvány.)
- ²³ Ld. a Nemzeti Kaszinóban rendezett vacsorán készült fényképet. *Hommage á Kosáry Domokos*. Szerk. Ferch Magda, Ormos Mária. [Bp.] 2009, Széchenyi Irod. és Műv. Akad., 345. Felesége, Huszti Klára, a klasszika-filológus professzor, akadémikus Huszti József lánya.
- ²⁴ Kosáry Domokos: *Történetesek és irányzatok: emlékezés*. Magyar Tudomány, 1982/10. 722–734. Idézetek: 725., 731.
- ²⁵ A szóban forgó rövid magyar történet Szekfű-kötetének kézírata (1606–1939) csak évtizedekkel később került elő, majd 2002-ben jelent meg az Osiris Kiadónál.
- ²⁶ Kodolányi Gyula: *A Magyar Szemle és a fiatal nemzedék. Beszélgetés Kosáry Domokossal*. Magyar Szemle [Új folyam] 1997/11–12, 7–22. Idézetek: 13., 19. 20. Kosáry Domokos édesanyja a neves írónő, Kosáryné Réz Lola volt.
- ²⁷ „Valahol utat veszítettünk”. *Szekfű, a szellemi irányító*. Martin József interjúja. In *Magyar Nemzet 50 év. Emlékkönyv. 1938–1988*. Szerk. Martin József. Bp., 1989, Pallas, 60–65. Idézet: 63. Kiemelés az eredeti szövegben.
- ²⁸ Pamlényi Ervin: *Emlékezés Szekfű Gyulára. Születésének századik évfordulóján*. Magyar Nemzet, 1983.máj. 21. Kiemelés az eredeti szövegben.
- ²⁹ Németh László azt írta 1939-ben *Az Utolsó kísérlet tervrajza* című esszéjében, hogy ennek a tetralógiájának a *Szerdai fogadónap* című kötetében szereplő Barbián professzor „az ellenforradalmi Magyarország, restauráló ösztön, európai konzervativizmus s mélymagyarság-gyűlölet olyan magas fokon s olyan formátumban, ahogy azt a mi társadalmunk ki nem termelte.” Szekfű Gyulát joggal gondolhatnánk Barbián modelljének (gondolja is több kutató), habár Németh megjegyzi a következőket: „Megint egész hiábavaló fáradság lesz ebbe az alakba élő magyar szellemeket behelyettesíteni.” (Vö. Németh László: *Utolsó kísérlet. Szerdai fogadónap. A másik mester*. Bp., 1969, Magvető–Szépirodalmi, 532.)
- ³⁰ Féja Géza: *Lapszélre*. Szerk. Féja Endre. Bp., 1982, Szépirodalmi, 232–250. Idézet: 232–233., 243.
- ³¹ Vö. *Féja Géza levelezése*. Vál., szerk. Féja Endre. Bp., 2003, Nap.
- ³² Kállai Gyula: *Életem törvénye*. Bp., 1980, Kossuth, 267–270. és 292–294. Idézet: 268–269.
- ³³ Radó György: *Szekfű Gyulával Moszkvában*. Honismeret, 1992/4, 60–66.
- ³⁴ Cserépfalvi Imre: *Szekfű Gyula*. In Cs. I.: *Egy könyvkiadó feljegyzései*. [Bp.] 1982 Gondolat, 128–142. (Cserépfalvi rosszul emlékezett memoárjában és a könyve végén közölt kiadói listán: a *Forradalom után* nem 1946-ban, hanem egy évvel később jelent meg.)
- ³⁵ Ld. Kabdebó Lóránt: *A háborúnak vége lett*. Bp., 1983, Kozmosz, 322–323.